

Alisher EGAMBERDIYEV,
O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti
E-mail: alisheregamberdiyev@mail.ru

TKXU professori, PhD, A.T.Zamonov taqrizi asosida

THE HISTORY OF ABDULAHAD TURA'S APPOINTMENT AS HEIR OF THE BUKHARA EMIRATE

Annotation

The article analyzes the changes that occurred in the crown system of the Bukharan Emirate in the second half of the 19th century, the appointment of the emirate's prince Abdulahad Tura as the heir to the throne by the emir Muzaffar, as well as the confirmation of the new crown prince of the emirate by the Russian emperor Alexander III. In the process of writing the article, extensive use was made of local sources and materials published in the empire's periodicals of that time, which detailed Abdulahad Tura's journey through the central cities of the empire in 1883 to participate in the coronation ceremony of the Russian Emperor.

Key words: Amir Muzaffar, Abdulahad Tura, Alexander III, appointment as heir apparent, successor to the throne, coronation ceremony, Moscow, St. Petersburg, Orenburg, official reception ceremony, diplomatic gifts.

ИСТОРИЯ НАЗНАЧЕНИЯ АБДУЛАХАДА ТУРЫ НАСЛЕДНИКОМ БУХАРСКОГО ЭМИРАТА

Аннотация

В статье проанализированы сведения об изменениях, произошедших в системе престолонаследия Бухарского эмирата во второй половине XIX века, назначении эмиром Музаффера наследником престола принца эмирата Абдулахада Тура, а также утверждении нового наследника эмирата Российским императором Александром III. В процессе написания статьи широко использовались местные источники и материалы, опубликованные в периодических изданиях империи того времени о путешествии Абдулахада туры по центральным городам империи для участия в коронации императора России в 1883 году.

Ключевые слова: Эмир Музаффар, Абдулахад тура, Александр III, назначение на престол, наследник престола, коронация, Москва, Петербург, Оренбург, официальный прием, дипломатические подарки.

ABDULAHAD TO'RANING BUXORO AMIRLIGI TAXT VORISI ETIB TAYINLANISHI TARIXI

Аннотация

Maqolada XIX asrning ikkinchi yarmida Buxoro amirligi valiahdlik tizimida yuz bergan o'zgarishlar, amirlik shahzodasi Abdulahad to'raning amir Muzaffar tomonidan taxt vorisi etib tayinlashi, shuningdek, amirlik yangi valiahdining Rossiya imperatori Aleksandr III tomonidan tasdiqlanishiga oid ma'lumotlar tahlil qilingan. Maqolani yozish jarayonida Abdulahad to'raning 1883-yilda Rossiya imperatori toj kiyish marosimida ishtirok etish uchun imperiyaning markaziy shaharlari bo'ylab amalga oshirgan sayohati haqidagi mahalliy manbalar va imperiyaning o'sha vaqtdagi davriy nashrlarida e'lon qilingan materiallardan keng foydalanilgan.

Kalit so'zlar: Amir Muzaffar, Abdulahad to'ra, Aleksandr III, valiahdlikka tayinlash, taxt vorisi, toj kiyish marosimi, Moskva, Peterburg, Orenburg, rasmiy qabul marosimi, diplomatik sovg'alar.

Kirish. Rossiya imperiyasi istilosidan so'ng Buxoro amirligida yuz bergan bir qator siyosiy o'zgarishlar singari amirlik taxt vorisining imperiya siyosiy maqsadlari va mustamlakachilik manfaatlariga mos kelishi valiahd tanlashdagi asosiy omillardan biriga aylanib qoldi. Valiahdlik tizimida o'zgarishlar yuz berib, amir tomonidan taxt vorisligiga munosib ko'rilgan shahzoda Peterburgga yuborilishi, yangi valiahdning imperator qabulida bo'lishi, imperatorga ma'qul kelsa, uning valiahdlik maqomi tan olinib, tasdiqlanishi siyosiy odatga aylandi. Shu tariqa, amir Muzaffar davridan boshlangan bu jarayon keyingi amirlar davrida ham davom ettirildi.

Shuni alohida qayd etish joizki, amir tayinlangan valiahdnlarni Rossiya imperatori qabuliga yuborish uchun qulay siyosiy fursatni tanlashga ham alohida ahamiyat qaratiladi. Jumladan, 1883-yilda amir Muzaffar tomonidan taxt vorisi etib tayinlangan Abdulahad to'raning valiahd shahzoda sifatidagi ilk tashrifi Rossiya imperatori Aleksandr III va uning rafiqasi Mariya Fyodorovnaning toj kiyish marosimi doirasida amalga oshirildi. Abdulahad to'raning mazkur diplomatik tashrifi Buxoro amirligi va Rossiya imperiyasi

o'rtasidagi siyosiy munosabatlar tarixida ham muhim o'rin tutadi. Shu sababli ham, XIX asrning ikkinchi yarmida Buxoro amirligi valiahdlik tizimida yuz bergan transformatsiyalarni o'rganish, mazkur jarayonda Buxoro shahzodasi Abdulahad to'raning Aleksandr III ning toj kiyish marosimida valiahd sifatidagi ishtirokini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mang'itlar sulolasiga mansub Buxoro amirlari, jumladan, amir Abdulahadxonning amirlik taxtini egallaguniga qadar bo'lgan davrdagi shahzodalik va valiahdlik yillari tarixi nisbatan kam o'rganilgan mavzulardan biri hisoblanadi. O'zbek tarixshunosligining sovet davri va mustaqillik yillarida, shuningdek, xorij tarixshunosligida mazkur mavzuga oid alohida tadqiqot olib borilmagan, maxsus ilmiy asar ham yaratilmagan bo'lsa-da, Abdulahad to'raning valiahd etib tayinlanishi hamda Rossiya imperiyasiga taxt vorisi sifatidagi ilk tashrifi tarixi ayrim tadqiqotlar doirasida qisman tadqiq etilgan. Jumladan, S.I.Inoyatov, H.H.To'rayev, O.Hayitova, A.A.Odilov, R.E.Xoliqova, O.A.Klichev, D.M.Jamolova, P.R.Ravshanov kabi olimlar o'z ilmiy tadqiqotlarida

Abdulahad to'raning taxt vorisi etib tayinlanishi tarixiga e'tibor qaratganlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yozishda tarixiylik, tizimlashtirish, qiyosiy hamda muammoviy-xronologik kabi ilmiy tadqiqot usullari hamda xolislik tamoyillaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Buxoro amirligi Rossiya imperiyasi istilosidan so'ng ham o'z milliy davlatchilik an'analarini saqlab qolgan bo'lsa-da, o'ziga tegishli bo'lgan katta hududlardan mahrum bo'ldi, davlat boshqaruvida ham siyosiy, ham iqtisodiy jihatdan imperiyaning ta'siriga tushib qoldi. Shunday vaziyatda, garchi amir Muzaffarning o'zi Rossiya imperiyasi poytaxti Peterburg shahriga yoki imperiyaning boshqa markaziy shaharlariga tashrif buyurmagan bo'lsa-da, siyosiy qaramlikning dastlabki yillaridanoq uning bir qancha o'g'illari, nufuzli amaldorlari imperator xonadoni vakillari bilan yaqin munosabat o'rnatish maqsadida rasmiy tashriflarni amalga oshirganlar.

Manbalarda amir Muzaffarning o'ndan ortiq farzandlari nomi sanalsa-da, ularning aniq soni turlicha keltiriladi. Amir Muzaffarning to'ng'ich farzandi, birinchi taxt vorisi bo'lgan Abdumalik to'ra (1848–1909) va otasi o'rtasida 1868-yilda yuzaga kelgan keskin harbiy-siyosiy kelishmovchilikdan so'ng, u 1871-yilda mazkur maqomdan rasman mahrum bo'ladi [1]. 1869-yil noyabrda Rossiya imperatoriga katta sovg'alar bilan yo'lga chiqqan faxriy elchilar guruhi tarkibida Peterburgga yuborilgan, imperator Aleksandr II qabulida bo'lib qaytgan Abdulfattoh to'ra (1857–1869) navbatdagi taxt vorisi sifatida ko'rilib [2], Abdumalik to'radan so'ng u merosxo'r bo'lishi mo'ljallangan edi. Biroq amir Muzaffar Abdulfattoh to'rani Buxoro amirligining taxt vorisi sifatida tasdiqlashni imperatordan iltimos qilmoqchi bo'lib yurgan vaqtda mazkur shahzoda ham to'satdan vafot etadi. Bundan tashqari, amir Muzaffar o'zining ikkinchi o'g'li sayyid Nuriddinxon (1851–1878)ni ham taxt vorisi qilish niyatida bo'ladi, biroq shahzodaning bevaqt o'limi sabab mazkur reja ham amalga oshmaydi [3].

Rossiya imperiyasi tashqi ishlar vazirligi amirlikda ancha vaqtdan buyon rasmiy taxt vorisi yo'qligi sabab 1882-yilda xasta amir Muzaffarga o'g'illaridan biri bo'lgan Abdulahad to'rani valiahd etib tayinlashni tavsiya etadi [4]. Natijada shu yildan boshlab Karmana begi Abdulahad to'ra amirlik taxtining qonuniy vorisiga aylanadi. Tarixchi Mirza Abdulazim Somiy Abdulahad to'raning taxt vorisi etib tayinlanishini amir Muzaffarning Moskvaga bormaslik uchun amalga oshirgan tadbiri sifatida talqin etadi. Jumladan, Somiyning yozishicha, Aleksandr II ning vafot etib, uning o'g'li Aleksandr III ning taxtga o'tirganini eshitgan amir Muzaffar o'zini Moskvada bo'lib o'tadigan toj kiyish marosimiga taklif qilib qolishlari mumkin deb hisoblaydi hamda buning oldini olish uchun Abdulahad to'rani taxt vorisi etib tayinlaydi [5]. Shu orqali amir Muzaffar Rossiya imperiyasiga o'zi bormasdan, o'z nomidan valiahd shahzoda Abdulahad to'rani yubormoqchi bo'ladi.

Aslida, Abdulahad to'ra amir tomonidan rasman taxt vorisi sifatida tayinlanganiga qaramay, siyosiy qaramlik sabab uning mazkur unvoni Rossiya imperatori tomonidan ham tan olinishi kerak edi. O'tkazilishi kutilayotgan toj kiyish marosimi esa mazkur ishni amalga oshirish uchun qulay siyosiy fursat edi. Shuning uchun ham amir Muzaffar yangi valiahdni Rossiya imperiyasiga yuborib, uning imperator tomonidan amirlikning taxt vorisi sifatida tasdiqlanishiga erishmoqchi edi. Shu bois Amir Muzaffar Buxoro elchilar guruhi orqali Aleksandr III ga xat ham yuboradi. Xatda imperatorga toj kiyishi munosabati bilan tabrik yo'llash bilan bir qatorda, otasining vafoti sabab ta'ziya ham izhor etadi. Bundan tashqari, maktubda Abdulahad to'raning Buxoro amirligi valiahd shahzodasi etib tayinlangani qayd etilib, bunga imperatorning munosabati so'raladi.

Amir Muzaffar betobligi sabab Moskvada bo'lib o'tadigan tadbirlarda ishtirok eta olmasligini rasman bildirganidan so'ng uning topshirig'iga ko'ra taxt vorisi Abdulahad to'ra amirlikning uch nafar yuqori martabali amaldorlari hamda boshqa vakillar hamrohligida imperatorning toj kiyish marosimida qatnashish uchun yo'lga chiqadi. Buxoro elchilar guruhi 17-mart kuni Turkiston general-gubernatorligi tasarrufidagi Samarqand shahriga yetib keladi. Samarqanddan general-gubernatorlik markazi bo'lgan Toshkent shahriga kelgan elchilar bir muddat shu yerda qolib, 24-mart kuni Toshkentdan Moskva safariga o'tlanadi [6].

Abdulahad to'ra 18-aprel kuni Orenburg guberniyasining Orsk shahriga yetib keladi. Bu yerda biroz dam olgach, keyingi kuni ertalab Orskdan Orenburg shahriga qarab yo'lga chiqadi. Valiahd shahzoda Orenburgga 21-aprel kuni yetib keladi va o'zi uchun ajratilgan turarjoyga joylashadi. Buxoro elchilar guruhiga rahbarlik qilayotgan 25 yoshli shahzoda va uning 16 kishidan iborat mulozimlari shaharga ikki chaqirim qolganda tantanali kutib olinadi [7]. Abdulahad to'ra Orenburgga kelish jarayonida shamollab qolgan sababli salomatligini to'liq tiklab olish uchun biroz muddat Orenburgda qoladi. U mazkur shaharda turgan vaqtda bu yerdagi bir qancha kishilarga qimmatbaho sovg'alar in'om etadi.

Buxoro taxt vorisi Abdulahad to'ra Orenburg shahrida Xiva xoni Muhammad Rahimxon II bilan uchrashadi. Buxoro shahzodasi va Xiva xoni safar davomida birgalikda sayohat qilishgan bo'lib, imperiyadagi rasmiy tadbirlar, qabullar, uchrashuvlar va turli shaharlarga uyushtirilgan tashriflarda ham birga qatnashishgan. Mazkur rasmiy safar Xiva xonining Buxoro amirligi valiahd shahzodasi – bo'lajak amir haqidagi fikrlari shakllanishi, xon va amirzoda o'rtasidagi iliq munosabatlarning yuzaga kelishiga ham sabab bo'lgan. Har ikki yuqori martabali mehmon 2-may kuni kechqurun rus amaldorlari hamrohligida Orenburgdan Moskvaga pochta tashiydigan poyezdda, maxsus salon-vagonlarda jo'nab ketishadi.

Buxoro elchilar guruhi tarkibida Abdulahad to'radan tashqari amir Muzaffarning Peterburgdagi Pajlar korpusi 6-sinfida tahsil olayotgan o'g'li said Mir Mansur ham ishtirok etadi. U o'sha vaqtda Peterburgda tahsil olayotganligi sababli otaligi Abdulvaso to'qsabo hamrohligida 4-may kuni Moskvaga yetib keladi [8]. Buxoro va Xiva vakillari esa 7-may kuni Moskvaga yetib boradilar [9]. Abdulahad to'ra boshchiligidagi amirlik g'aznachisi Durbin inoq, kotib Mirzo Mir Rajab sudur, maslahatchi Xoja Abdul o'roq, Ostonaqul bek [10] va Buxoro amirligining Toshkentdagi elchisi Rahmatullobiy hamda boshqalardan iborat Buxoro elchilar guruhi Moskvada rasmiy kutib olinadi. Yuqori martabali mehmonlar saroy vazirligi tomonidan ajratilgan maxsus qarorgohga joylashtiriladi.

Toj kiyish marosimining asosiy tadbirlari 15-may kuni Moskva Kremldagi Uspenskiy soborida o'tkaziladi. O'sha kuni, marosim tadbirlari nihoyasiga yetgach, tushlikdan so'ng Abdulahad to'ra va uning ukasi Mansur to'ra leyb-gvardiya ataman polki polkovnigi Sulton Valixon hamrohligida imperator Aleksandr III qabulida bo'lishadi [11]. Rasmiy qabuldan so'ng Abdulahad to'ra otasi amir Muzaffarga imperator bilan kechgan suhbat tafsilotlari haqida tezkor telegramma yuboradi [12]. So'ngra Davlat Kengashi raisi, buyuk knyaz Mixail Nikolayevich va gersog Yevgeniy Maksimilianovich Lextenbergskiy mehmonlarni ziyofatga taklif etadi, buyuk knyaz Nikolay Nikolayevich esa tanavvul vaqtda Buxoro shahzodalari bilan suhbatlashadi.

Moskvadagi rasmiy tadbirlar nihoyasiga yetgach, Abdulahad to'ra boshchiligidagi Buxoro elchilar guruhi imperiya poytaxtining diqqatga sazovor joylarini ko'zdan kechirish uchun 1-iyun kuni Moskvadan Peterburgga jo'nab ketishadi. Ular 2-iyun kuni Peterburg shahriga yetib kelishadi

hamda "Grand Hotel" mehmonxonasiga joylashadilar. Buxoro shahzodalari 11-iyun kuni Peterburgdan Kronshtadt port-shahriga tashrif buyurishadi. Oliy darajadagi mehmonlarni olib kelish uchun Kronshtadtdan g'ildig'akli "Peterburg" paroxodi yuboriladi [13]. Rasmiy uchrashuvlar va shahar bo'yab sayohat va nihoyasiga yetgach, Buxoro elchilar guruhi Kronshtadtdan Oranienbaum saroy-bog' majmuasiga suzib ketishadi.

Buxoro shahzodalari o'z mulozimlari bilan birgalikda 12 – 13-iyun kunlari Petergofda mehmon bo'lishadi. 13-iyun kuni valiahd shahzoda Abdulahad to'ra amir Muzaffar nomidan imperator Aleksandr III ga tuhfa etish uchun olib kelgan, bir muddat Qishki saroyning Pyotr zalida namoyishi etilgan turli sovg'alarni imperatorga taqdim etish uchun Petergofdagi Katta saroyga keladi [14]. Sovg'alar uchta uzun stolga joylashtirilgan bo'lib, ular orasida turli xil matolar, gilamlar, to'nlar (to'nlardan biri to'liqligicha marvarid qo'shib tikilgan edi), imperator uchun qimmatbaho toshlar qadalgan jig'ali bosh kiyimlar kabi ko'plab noyob buyumlar bor edi.

Shuni ham qayd etish lozimki, Aleksandr III ning qabullarida bo'lib o'tgan o'zaro suhbatlar natijasida Abdulahad to'ra Rossiya imperatorida yaxshi taassurot uyg'otadi. Imperator Buxoro amirligining valiahdi Abdulahad to'rani kelgusida amirlik taxtini egallashga munosib nomzod deb hisoblaydi. Albatta, Rossiya imperiyasining Buxoro amirligidagi siyosiy ta'sirining taqdiri ko'p jihatdan kelgusida taxtga o'tiradigan vorisga ham bog'liq edi. Shu sababli ham imperator va imperiyaning siyosiy doiralari rasman o'z protektorati, amalda esa siyosiy mustamlakasi bo'lgan Buxoro amirligining valiahd shahzodasiga katta e'tibor qaratadilar. Imperator Aleksandr III toj kiyish marosimi nihoyasiga yetishi munosabati bilan Buxoro shahzodasi Abdulahad to'rani II darajali Muqaddas Stanislav ordeni bilan ham mukofotlaydi [15].

Belgilangan barcha rasmiy tadbirlar nihoyasiga yetgach, Abdulahad to'ra 1-iyul kuni Peterburgda Turkiston general-gubernatori, general-leytenant Mixail Chernyayev bilan uchrashib, 2-iyul kuni Nikolayev temiryo'li orqali Orenburg shahriga qarab yo'lga chiqadi [16]. Shahzoda temiryo'li bekati yig'ilganlarga imperator va rus xalqi tomonidan ko'rsatilgan mehmondorchilik uchun minnatdorchilik bildirib, matbuot sahifalarida qayd etilishicha, Buxoro amirligining Rossiya imperiyasi bilan munosabatlari mustahkam ekaniga aminligini bildiradi [17]. Jo'nab ketishidan oldin shahzodaga Turkiston general-gubernatori adyutanti Alabin general-leytenant Mixail Chernyayev nomidan kumush serviz sovg'a qiladi.

"Оренбургский листок" gazetasida qayd etilishicha, shahzoda Abdulahad to'ra Orenburg shahriga 6-iyul kuni yetib keladi. 8-iyul kuni Orenburgning bosh masjidida juma namozini ado etib, shu kuni kechqurun Orenburg savdogarlarining taklifiga binoan shahar dumasida o'tkazilgan iftorlikda qatnashadi. Keyingi kuni Orenburgdan yo'lga chiqqan Abdulahad to'ra 11-iyul kuni ertalab Orskka yetib boradi, bir necha kundan so'ng esa Buxoroga qaytib keladi. Biroq amirlik valiahdi Abdulahad to'ranning qariyb to'rt oy

davom etgan mazkur safari shu bilan nihoyasiga yetmaydi. Peterburgdan qaytgan shahzoda 24-iyul kuni Turkiston general-gubernatorligi markazi Toshkent shahriga yetib keladi [18].

Toj kiyish marosimidan qaytgan valiahd shahzoda general-gubernatorlik harbiylari tomonidan tantanali ravishda kutib olinadi va zambaraklardan to'plar otiladi. Harbiy yig'ilishda valiahd shahzoda Abdulahad to'ra sharafiga hashamatli ziyofat tashkil etiladi [19]. 27-iyul kuni Toshkentdan chiqqan Buxoro elchiligi Samarqandga kelib to'xtaydi. Buxoro amiri Muzaffar Shahrisabzda ikki oy turganidan so'ng 28-iyun kuni bu yerdan Qarshiga kelgan edi. Abdulahad to'ra Toshkentdan Samarqandga kelgan vaqtda otasi hali ham Qarshi shahrida bo'lganligi sababli 31-iyul kuni Samarqanddan Qarshiga o'tlanadi [20]. O'sha yerda otasi bilan uchrashib, o'zining valiahd sifatidagi ilk rasmiy safari tafsilotlari haqida batafsil ma'lumot beradi.

1883-yil 20-avgustda Turkiston general-gubernatorligiga telegramma yuborilib, Abdulahad to'raga Buxoro valiahdi etib tayinlangani munosabati bilan Rossiya imperatori Aleksandr III tomonidan sovg'a qilingan faxriy oltin shamshirni topshirish uchun Toshkentga general-mayor, knyaz Ferdinand Vitgenshteynning kelishi haqida xabar beriladi [21]. Turkiston general-gubernatori Mixail Chernyayev 1883-yil 12-oktabrda Zarafshon okrugini ko'zdan kechirish uchun Toshkentdan Samarqandga jo'nab ketadi. O'sha kuni knyaz Ferdinand Vitgenshteyn imperator yuborgan faxriy shamshirni topshirish uchun Kattaqo'rg'on Buxoroga yuboriladi [22].

Knyaz bilan birgalikda amirlik poytaxtiga sayyoh sifatida fransuz harbiy agenti baron de Serme ham yo'l oladi. Amir Muzaffar mazkur elchilar guruhini generallik epoletlari taqilgan mundir kiyib, Rossiya imperiyasining I darajali Muqaddas Anna va Buxoro amirligining Buxoro yulduzi ordenlarini taqqan holda qabul qiladi [23]. Knyaz Ferdinand Vitgenshteyn amirlikning valiahd shahzodasi Abdulahad to'ra bilan uchrashuvlar o'tkazib, unga imperatorning sovg'asini topshiradi. Mazkur uchrashuvdan so'ng Abdulahad to'ranning Buxoro amirligi taxt vorisi maqomining Rossiya imperatori Aleksandr III tomonidan tasdiqlanishi jarayoni rasman nihoyasiga yetadi.

Xulosa va takliflar. Rossiya imperiyasi Buxoro amirligini bosib olib, o'z siyosiy manfaatlari dorasiga kiritgach, amirlikda taxt vorisini tayinlash masalasi ham bevosita imperatorlar aralashuvi bilan hal bo'ladigan masalaga aylandi. Amir tomonidan tayinlangan taxt vorisining Rossiya imperatori qabulida bo'lishi, tasdig'idan o'tishi siyosiy odat tusiga kirdi. Imperator Aleksandr III ning toj kiyish marosimi arafasida Buxoro amirligining taxt vorisi sifatida tayinlangan Abdulahad to'ra imperiyaning markaziy shaharlarida bo'lib, u yerdagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hamda harbiy rivojlanishni o'z ko'zi bilan ko'rdi, uning dunyoqarashida o'zgarishlar yuz berdi. Shu bilan birga, uning siyosiy xatti-harakatlari, fikrlashi imperiya manfaatlariga mosligi imperator tomonidan Buxoro amirligi valiahdi sifatida tasdiqlanishiga imkon berdi.

ADABIYOTLAR

1. Одилов А.А. Бухоро амирлигида миллий озодлик харакатлари тарихи (Абдулмалик тўра бошчилигидаги халқ озодлик харакати мисолида). Тарих фанлари номзоди ... дисс. – Тошкент, 2003. 180-б.
2. Иноятов С., Тўраев Х., Ҳайитова О. Амир Абдулахадхон даврида Кармана. – Тошкент: Шарк, 2004. 16-б.
3. Холиқова Р.Э. Россия – Бухоро: тарих чоррахасида (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари). – Тошкент: O'qituvchi, 2005. 182-б.
4. Равшанов П. Қарши тарихи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. 628-б.
5. Мирза Абдалазим Сами. Тарих-и салатин-и мангитийа (История мангытских государей) / Издание текста, предисловие, перевод и примечания Л.М.Епифановой. – Москва: Издательство Восточной литературы, 1962. – С. 115.
6. Телеграммы // Русский Инвалидъ. 27 марта 1883 года. № 68.
7. Оренбургская старина // Вечерний Оренбург. 11 июля 2006 года. № 28.

8. Телеграммы // Петербургский листок. 6 мая 1883 года. № 102.
9. Москва // Газета А. Гатцука. 7 мая 1883 года. № 18. Прибавление.
10. Жамолова Д. Бухоро амирлигида жадидлар ва қадимчилар фаолияти (XIX аср охири – XX аср бошлари). – Тошкент: Muharrir, 2020. 38-б. O'sha muallif. Бухоро амири Абдулахадхон ва унинг сиёсий фаолияти // O'zbekiston tarixi. 2018 йил 1-сон. 33-б.
11. Москва // Газета А. Гатцука. 19 мая 1883 года. № 21. – С. 7.
12. Азиатские гости в Москвѣ // Петербургская газета. 21 мая 1883 года. № 137.
13. Посѣщение Кронштадта азиатскими гостями // Петербургская газета. 15 июня 1883 года. № 161.
14. Вѣсти. Петергофъ // Газета А. Гатцука. 18 июня 1883 года. № 27.
15. Изо дня въ день // Петербургская газета. 20 июня 1883 года. № 166.
16. Изо дня въ день // Петербургская газета. 3 июля 1883 года. № 179.
17. Вѣсти. Петербургъ // Газета А. Гатцука. 9 июля 1883 года. № 30.
18. Телеграммы // Русский Инвалидъ. 26 июля 1883 года. № 161.
19. Вѣсти. Ташкентъ // Газета А. Гатцука. 30 июля 1883 года. № 33.
20. Вѣсти. Самаркандъ // Газета А. Гатцука. 6 августа 1883 года. № 34.
21. Ўроков Д.Ж. XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Туркистоннинг ташки алоқаларини ёритувчи манбалар (ЎЗРМДА хужжатлари асосида) // ЎзМУ хабарлари. 2008 йил 2-сон. 40-б.
22. Вѣсти. Ташкентъ // Газета А. Гатцука. 15 октября 1883 года. № 44.
23. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана // Сочинения. Том II, часть I. – Москва: Издательство Восточной литературы, 1963. – С. 420.